

15. Жак Ле Гофф. Цивілізація середньовікового Запада / Жак Ле Гофф. — М., 1992. — С. 211.

16. Морское и транспортное страхование: (исторический очерк) // Русский вестник страхования. — 1893. — № 3-4. — С. 111.

17. Ковалевская Н. С. Развитие коммерческого страхового законодательства

в России: начальный этап / Н. С. Ковалевская, М. А. Ковалевский // Страхование право. — 2001. — № 4. — С. 12-13.

18. Сидорченко В. Ф. Общая авария / В. Ф. Сидорченко. — СПб, 1999. — С. 50-51.

19. Мецераков Д. В. Институт общей аварии в современном морском праве // Журнал российского права. — 2002. — № 6. — С. 125-135.

УДК 347.626:347.672

Т. Крисань,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВОВА ПРИРОДА СПІЛЬНОГО ЗАПОВІТУ ПОДРУЖЖЯ

Прийняття нового Цивільного кодексу України (далі — ЦК України) обумовило і серйозні зміни в підходах до багатьох традиційних цивільно-правових інститутів. Не стало винятком і спадкове право, основні засади якого були побудовані на нормах п'ятдесятирічної давності. Незважаючи на чітке правонаступництво основних положень і принципів, що регулюють спадкові правовідносини, одночасно з'явилися і нові статті, які потребують єдиного розуміння, тлумачення і застосування.

Один з головних принципів спадкового права — принцип свободи спадкування, який знайшов своє законодавче закріплення в ст. 1235 ЦК України [1]. Принцип свободи заповіту є загально-визнаним як у вітчизняній, так і зарубіжній цивілістичній літературі. Свобода заповіту полягає перш за все в тому, що заповідач має право заповісти своє майно на свій розсуд. Тобто це означає, що будь-яка дієздатна фізична особа в будь-який час може скласти заповіт, змінити його чи скасувати взагалі. Заповідач може призначити спадкоємцями за заповітом будь-яких осіб, які як входять до кола спадкоємців за законом,

так і таких, які не є спадкоємцями за законом. правонаступники спадкодавця також вільні в своєму виборі: вони можуть як прийняти спадщину, так і відмовитися від неї.

Спадкуванню за заповітом було присвячено чимало наукових робіт у вітчизняній юридичній літературі. Питання щодо юридичної природи заповіту, його змісту, умов дійсності досліджувалося в працях Б. С. Антімонова, М. В. Гордона, О. Граве, В. К. Дронікова, В. І. Серебровського. Не обминули увагою це питання і сучасні дослідники Є. О. Рябоконт, С. Я. Фурса, В. Ю. Чуйкова, Л. В. Шевчук та ін. Із прийняттям нового ЦК України сталися істотні зміни і в інституті спадкування. У главі 85 «Спадкування за заповітом» з'явився раніше невідомий вітчизняному законодавцю особливий різновид заповіту — заповіт подружжя. Яка ж є правова природа спільного заповіту?

Складання подружжям спільного заповіту не є вітчизняним винаходом. Так, спільні заповіти подружжя відомі законодавцю Англії, Німеччини. В той же час Цивільний кодекс Франції прямо забороняє складання спільних заповітів

(ст. 968). Незважаючи на відсутність прямої вказівки в Цивільному кодексі Російської Федерації російські цивілісти вважають недопустимим складання взаємних заповітів. Так, Ю. К. Толстой спеціально підкреслює, що заповіт не може бути складено від імені декількох осіб. А. Н. Гуєв, коментуючи відповідну статтю ЦК РФ, також зазначає, що кожний учасник спільної власності повинен скласти окремий заповіт. Наприклад, подружжя (яке має квартиру в спільній сумісній власності), заповідаючи квартиру синові, повинно скласти два самостійних заповіти.

Ще при обговоренні проекту ЦК України пропозиція щодо легалізації заповіту подружжя не зустріла єдності серед вітчизняних науковців. Так, З. В. Ромовська зазначала, що юридичний сенс заповіту подружжя полягає «в одержанні спадщини, головним чином майна, яке було спільною сумісною власністю, тією особою, яка була обрана за домовленістю подружжя», а також у тому, що «той з подружжя, який пережив, продовжує жити у звичному для нього майновому середовищі». В цілому схвально ставиться до можливості скласти спільний заповіт подружжя Є. І. Фурса.

З іншого боку, дана норма піддавалася певній критиці окремими фахівцями. Так, на думку Т. П. Коваленко, спільний заповіт подружжя не тільки не створює якихось зручностей, переваг порівняно з укладенням кожним з подружжя окремого заповіту, а, навпаки, він може стати підставою для неабияких життєвих ускладнень.

Введення спільного заповіту в українське законодавство було зумовлено не виключно новизною цього інституту у світовій практиці, а, навпаки, запозиченням його із цивільного законодавства інших держав, зокрема Німеччини. У Німеччині заповіт подружжя називають ще «Берлінським заповітом».

Тож пропонується спочатку з'ясувати сутність заповіту подружжя за законодавством Німеччини. Слід відзначити, що норми, які регулюють зміст спільного заповіту, є диспозитивними і надають подружжю можливість вибра-

ти найбільш вигідну модель правового регулювання спадкових правовідносин, яка буде максимально відповідати конкретній життєвій ситуації та їх побажанням. Наприклад, подружжя як спадкодавці можуть обрати одну з правових моделей заповіту, при цьому вказавши, які із розпоряджень у заповіті будуть взаємопов'язаними і незмінними, а які навпаки, і той з подружжя, хто пережив іншого, зможе змінити в односторонньому порядку.

Крім цього, закон Німеччини надає подружжю можливість включати у заповіт подружжя різного роду застереження (примітки, обмеження). Наприклад, у випадку повторного шлюбу того з подружжя, який пережив іншого, він повністю або частково повертає все спадкове майно померлого подружжя третій особі, яка вказана у заповіті, або ж, той з подружжя, хто пережив іншого, у випадку повторного шлюбу, повинен буде виплатити певну суму третій особі.

За законодавством Німеччини спільний заповіт не обмежує можливість громадян змінити свою волю при їх житті, як за домовленістю один з одним, так і в односторонньому порядку. Отож, доки обидва з подружжя живі, будь-хто із них може відкликати своє заповідальне розпорядження, оскільки спільний заповіт подружжя складається із двох заповітів, у яких подружжя взаємно розглядаються у якості спадкоємців і на випадок смерті одного з них обов'язково зазначається, що все майно померлого переходить до того з подружжя, хто залишився живим, то у випадку відкликання заповідального розпорядження одним із подружжя, взаємопов'язані розпорядження другого з подружжя стають недійсними і він також отримує можливість вільно розпоряджатися своїм майном.

Після смерті одного із подружжя другий втрачає право відкликати заповіт. Це у значній мірі обмежує свободу щодо зміни чи скасування заповіту та розпорядження майном. Однак є спосіб змінити заповіт і після смерті одного з подружжя. Так, той із подружжя,

який пережив другого, може відмовитися від всього належного йому за спільним заповітом майна, у результаті чого взаємопов'язані розпорядження втрачають свою обов'язкову силу. Крім цього, подружжя може у спільному заповіті передбачити можливість подальшої зміни такого заповіту.

Отже, спільний заповіт подружжя за законодавством Німеччини є чітко та логічно завершеним інститутом спадкового права, який надає широкі можливості заповідачам обирати конкретний варіант розпорядження своїм майном на випадок смерті.

А тепер детально розглянемо інститут спадкового права та спільний заповіт подружжя в Україні.

Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті, саме тому кілька осіб скласти його не можуть. Але в наш час є виняток з цього правила, тому що в новому Цивільному кодексі України, що вступив в дію з 16 січня 2003 року, почала діяти ст. 1243, за якою подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. Перевагою заповіту подружжя є те що: 1) майно, яке було спільною сумісною власністю, спадкується тією особою, яка була обрана за домовленістю подружжя; 2) той з подружжя, який пережив, продовжує жити у звичному для нього майновому середовищі. Законодавча новація представляє особливий інтерес для нотаріусів, оскільки заповіт подружжя, як і будь-який інший заповіт, передусім посвідчується нотаріусами.

Незважаючи на наявність двох осіб, які його укладають, він не належить до категорії договорів. Спільний заповіт є різновидом одностороннього правочину, відповідно до ч. 3 ст. 202 одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією чи кількома особами. Отже, подружжя в односторонньому правочині виступає як одна сторона, що представлена двома особами. Проаналізувавши ст. 1243 ЦК України, можна зробити такий висновок, що для набрання чинності спільно-

го заповіту подружжя потрібне існування таких умов, як:

- належний суб'єктивний склад цього правочину;
- належний об'єкт правочину;
- і головне, це наявність спільної волі подружжя щодо розпорядження майном.

Належний суб'єктивний склад цього правочину має значення формальної умови чинності спільного заповіту, адже цей заповіт можуть укладати лише ті особи, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, тобто подружжя. На підтвердження цього факту подружжя надає нотаріусу оригінал свідоцтва про шлюб. Потрібно зауважити, що фактичні шлюбні відносини не породжують права на спільний заповіт, оскільки згідно зі ст. 21 Сімейного кодексу України шлюбом визнається сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану [2].

І сам вже заповіт подружжя втрачає чинність у таких випадках: розірвання шлюбу в адміністративному чи судовому порядку чи визнання шлюбу недійсним за рішенням суду. У разі виникнення однієї із вказаних умов спільний заповіт подружжя втрачає свою силу автоматично.

Також заповіт подружжя буде в силі, якщо його буде складено щодо належного об'єкта, тому що відповідно до ч. 1 ст. 1243 ЦК України подружжя може скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності, тобто це майно, яке було набуто під час шлюбу, чи майно, створене спільною працею подружжя, або інше майно, яке набуває режиму спільної сумісної власності подружжя за договором сторін, наприклад, за договором дарування. Якщо певна річ є об'єктом права сумісної власності подружжя, то вона може бути об'єктом спільного заповіту подружжя.

Крім цих двох умов для чинності заповіту подружжя потрібна ще одна, а саме — спільна воля дружини та чоловіка щодо розпорядження майном. Але в деякій мірі це порушує традиційні уяв-

лення про заповіт як про справу особисту, коли особа на свій власний розсуд визначає долю її майна, адже відповідно до ст. 1233 ЦК України заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті, отже заповіт подружжя в цьому плані є виключенням, через те, що тут передбачається спільна воля двох осіб.

Цей момент є дуже важливим. Відповідно до ч. 3 ст. 1243 ЦК України за життя дружини й чоловіка кожен із них має право відмовитися від спільного заповіту.

Відмова одного з подружжя спричиняє припинення дії заповіту в цілому, і це пояснюється тим, що заповіт подружжя — це не сукупність двох самостійних заповітів, а один правочин, в якому знаходиться спільна воля чоловіка і дружини. Заповіт подружжя, є новим для нашого цивільного законодавства, проте його сприйняття обтяжується тим, що в законі описані не всі аспекти заповіту подружжя досить чітко і тому постає багато запитань, відповіді на які можна надати з певними припущеннями.

Детальний аналіз положень цивільного законодавства України щодо заповіту подружжя приводить до висновку, що, в цілому, цю норму Цивільного законодавства України навряд чи можна назвати вдалою за таких підстав:

1) зазвичай, подружжя володіє не лише спільним сумісним майном, а й певним майном, яке належить йому на праві приватної власності. Так, правовий режим роздільності майна поширюється на майно, набуте в порядку дарування, спадкування, на особисті кошти, речі індивідуального користування. Роздільною приватною власністю дружини чи чоловіка є страхові суми, одержані ними за обов'язковим або добровільним страхуванням тощо. До роздільного майна подружжя можуть входити і майнові обов'язки дружини, чоловіка, наприклад, обов'язок відшкодування майнової шкоди або сплати особистого боргу. Таким чином, спільний заповіт подружжя не охоплює всього належного на праві власності майна, тому кожен із подружжя повинен скласти ще й заповіт, в

якому визначити долю такого майна на випадок своєї смерті. За таких обставин складання спільного заповіту не лише пов'язане із зайвими витратами, а й взагалі позбавлено сенсу;

2) діюча редакція статті, яка передбачає складання спільного заповіту подружжям, порушує принцип скасування заповіту, що не може вважатися допустимим. Особа, на користь якої складено заповіт, після смерті одного з подружжя може поводитися негідно, але чинне законодавство позбавляє заповідача, який ще живий, в цьому випадку скасувати заповіт, оскільки заповіт подружжя може бути скасований одним з подружжя лише за життя обох з подружжя;

3) конструкція статті 1243 Цивільного кодексу України передбачає, що після смерті одного із подружжя частка у праві спільної сумісної власності переходить до другого з подружжя, який його пережив. У разі смерті одного з подружжя нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного в заповіті. Після смерті останнього подружжя право на спадкування набувають особи, визначені подружжям у заповіті. За умови складання спільного заповіту інше подружжя, яке може пережити загибле подружжя на 10–20 років, вже позбавлено можливості розпорядитися майном, на яке накладено заборону, а при укладенні нового шлюбу і народженні дітей сам факт існування заповіту, який не можна скасувати і який визначив долю майна, стане причиною сімейних непорозумінь і конфліктів [3];

4) законодавчо невизначеною залишається доля спадкового майна, на яке було складено спільний заповіт подружжя, після смерті одного з подружжя і накладення на майно заборони, відповідно до вимог ЦК України, якщо особа, яка призначена спадкоємцем у спільному заповіті, також помирає;

5) законодавець не дає прямої відповіді, які правові наслідки настануть у випадках, коли після смерті одного з подружжя шлюб буде визнано недійсним. Закріплення в цивільному законодавстві заповіту подружжя дало

можливість забезпечити гарантії недоторканності майна, зазначеного в заповіті, для обох з подружжя, а також для особи, яка вказана заповідачами. Це також сприяє покращенню родинних відносин та зміцненню інституту сім'ї. Але в той же час маючи бажання скласти спільний заповіт, подружжя має бути достатньо обізнаним і про його недоліки, які ми вказали вище і які в найближчий час навряд чи будуть усунені. Тому в нотаріальній практиці на сьогоднішній день склалася ситуація, коли заповіти подружжя практично не посвідчуються, а посвідчуються найрізноманітніші заповіти від кожного з подружжя окремо [4].

Також судова практика України на даний час є досить об'ємною та свідчить про те, що подружжя, які складають спільний заповіт, не до кінця розуміють правову суть та наслідки цього інституту спадкового права і його ефективності для того з них, хто пережив другого з подружжя, та спадкоємців.

Аналіз судових рішень свідчить не на користь заповіту подружжя в існуючій на сьогодні редакції ст. 1243 Цивільного кодексу України.

Так, 29 грудня 2008 року Калуський міськрайонний суд Івано-Франківської області розглянув цивільну справу за позовом про визнання заповіту недійсним. Позовні вимоги обґрунтовувались порушенням процесуального порядку посвідчення заповіту нотаріусом. Заповіт посвідчувався за викликом — вдома, був записаний нотаріусом зі слів померлого та позивачки. Зі слів позивачки нотаріусом не було роз'яснено правових наслідків складення заповіту подружжя, вона та чоловік не читали заповіт і не читав його нотаріус вголос перед підписанням. Згодом вона дізналась, що не може відчужити належну їй частку будинку після смерті чоловіка, так як заповіт може бути відмінено тільки при житті і згоді обох з подружжя. Суд, вислухавши доводи сторін та проаналізувавши інші докази по справі, задовольнив позов з таких підстав.

У відповідності до п. 157 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій

нотаріусами України, нотаріус може на прохання особи записати заповіт з її слів або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів, однак у цьому разі заповіт має бути прочитаний вголос заповідачем і підписаний ним, про що зазначається ним перед підписом. Нотаріус також зобов'язаний роз'яснити заповідачам зміст ст. 1307 ЦК України, як це передбачено п. 161 Інструкції [5].

Як вбачається із вищезгаданого заповіту, відмітка про те, що заповіт прочитано нотаріусом та заповідачами вголос, міститься після підписів заповідачів. Крім цього відсутня відмітка про роз'яснення ст. 1307 ЦК України «Про забезпечення виконання спадкового договору». У заповіті вказано про роз'яснення заповідачам ст. 1241 ЦК України «Про право на обов'язкову частку у спадщині», проте не зазначено у чому полягає її зміст. Сама позивачка з цього приводу пояснила, що нотаріус не роз'яснював їй наслідки складення такого заповіту, а саме, що заповіт може бути скасований за заявою заповідачів лише за життя обох. Оскільки чоловік помер, вона не може скасувати заповіт, а отже, за життя розпорядитись своїм майном. За таких обставин суд вважає, що заповіт, складений з порушеннями, слід визнати недійсним.

27 січня 2010 року Жовтневий районний суд міста Запоріжжя розглянув справу за позовом про визнання права власності в порядку спадкування за заповітом та встановлення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини [6]. Відповідно до матеріалів справи, на розгляд суду подано заповіт подружжя, в якому було зазначено, що належну на праві спільної власності подружжю квартиру вони заповідають позивачу. Але, як встановлено з поданих доказів, у даному випадку подружжя не мали права складати спільний заповіт. Спільна квартира не належала їм на праві спільної сумісної власності, оскільки набута у рівних частинах ще до укладення шлюбу. Таким чином, заповіт подружжя є нікчемним, що означає його недійсність з моменту

вчинення, а отже встановлення його не-дійсності судом не вимагається.

Так, 9 вересня 2010 року Шахтарський міськрайонний суд Донецької області розглянув справу за позовом про визнання заповіту подружжя недійсним. На підставі матеріалів справи судом встановлено, що заповідана квартира на час складення заповіту належала подружжю на праві спільної часткової власності і кожному з них належала 1/2 частина квартири, що підтверджується копією свідоцтва про право власності на житло. У відповідності з положенням ч. 1 ст. 1243 ЦК України, подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить їм на праві спільної сумісної власності. Таким чином, вони не могли укласти правочин стосовно майна, яке належало їм на праві спільної часткової, а не права спільної сумісної власності. Згідно з ч. 1 ст. 203 ЦК України зміст правочину не може суперечити нормам цього Кодексу, іншим актам цивільного судочинства, а також моральним засадам суспільства, і, керуючись ч. 1 ст. 215 ЦК України, суд визнав заповіт недійсним.

Приморський районний суд міста Одеси розглянув цивільну справу за позовом про визнання недійсним заповіту подружжя. Дослідивши матеріали справи, вислухавши пояснення сторін, їх представників і допитавши свідків, суд встановив таке. 27 жовтня 2004 року подружжям був складений спільний заповіт, посвідчений державним нотаріусом. У відповідності до цього заповіту подружжя зробили розпорядження на випадок своєї смерті, згідно з яким належну їм на праві спільної сумісної власності квартиру заповідали племінниці. Квартира належала заповідачам на праві спільної сумісної власності на підставі розпорядження органу приватизації, проте розпорядженням управління житлово-комунального господарства виконавчого комітету Одеської міської ради одного з подружжя було виключено з розпорядження органу приватизації, а отже ця квартира на час складання спільного заповіту не була об'єктом їх права спільної сумісної власності,

тому не могла бути предметом заповіту подружжя. Крім цього, за словами позивача, заповіт був складений ним та його дружиною під впливом помилки стосовно їх прав та обов'язків, які виникають у подальшому, що було пов'язано з їхнім душевним станом та необізнаністю стосовно суті заповіту, так як, укладаючи заповіт, вони вважали, що право власності на майно перейде тому з подружжя, хто переживе іншого.

Суд також погоджується з доводами, що позивач та його померла дружина, у силу свого похилого віку, пригніченого стану, пов'язаного з тяжкою хворобою останньої, та їх юридичної необізнаності при вчиненні ними спільного заповіту подружжя дійсно забули про розпорядження органу приватизації та помилялися щодо суті заповіту та його наслідків, тобто до обставин, які мають істотне значення, а отже цей заповіт подружжя підлягає визнанню недійсним на підставі ч. 1 ст. 229 ЦК України «Про правові наслідки правочину, який здійснений під впливом помилки».

Також у нашому законодавстві відсутні чіткі вказівки і щодо форми заповіту.

Законодавством України чітко визначена форма заповіту подружжя, оскільки, відповідно до ст. 1243 ЦК України, заповіт подружжя — це спільне заповідальне розпорядження на випадок смерті, яке стосується тільки спільного сумісного майна подружжя, та виходячи із цього визначення, викладається у спільному тексті і підписується кожним із подружжя. Тому не можуть бути визнані два окремих заповіти чоловіка і дружини спільним заповітом подружжя, оскільки це суперечить процесуальному порядку посвідчення заповіту, зокрема, на заповіті обов'язково вказується година, о котрій був посвідчений заповіт.

Таким чином, запитань до заповіту подружжя за законодавством України більше, аніж відповідей. Недосконала конструкція заповіту подружжя за законодавством України приводить до виникнення суперечностей у його застосуванні та використанні цього виду заповіту як правового інструменту у ре-

алізації прав як заповідачів, так і спадкоємців.

Отже, запровадження в законодавстві України такого інституту, як «спільний заповіт подружжя», з одного боку, є досить позитивним явищем, адже розширює спадкову правоздатність громадян, але, з іншого боку, створює певні суперечності як для діяльності нотаріусів, так і для діяльності судів. Тому я вважаю, що потрібно і далі більш детально вивчати цей інститут, внести певні зміни, а саме: заповіт, складений спільно подружжям, має бути підписаний особисто кожним з подружжя. Також надати можливість подружжю включати в заповіт різного роду застереження, наприклад, якісь обмеження чи примітки. Ще потрібно додати, коли шлюб визнається недійсним або припиняється до смерті одного з подружжя, треба заповіт вважати недійсним в цілому. І, можливо, в найближчому майбутньому подружжя України частіше будуть складати спільні заповіти, адже зараз статистика свідчить про те, що більшість подружніх пар посвідчують заповіти від кожного окремо, щоб уникнути в майбутньому спірних питань.

Ключові слова: заповіт, подружжя, правовідносини, спільний заповіт.

Незважаючи на чітке правонаступництво основних положень і принципів, що регулюють спадкові правовідносини, одночасно з'явилися і нові статті,

які потребують єдиного розуміння, тлумачення і застосування.

Несмотря на чёткое правопреимство основных положений и принципов, что регулируют наследственные правоотношения, одновременно появились и новые статьи, которые требуют единого понимания, толкования и применения.

In spite of firm legal succession of general provisions and principles, which regulate hereditary legal relations, the new assets have arisen at the same time, which also require a single understanding, interpretation and employment.

Література

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 40–44. — Ст. 356.
2. Сімейний кодекс України // Відомості Верховної Ради України. — 2002. — № 21–22. — Ст. 135.
3. Заїка Ю. Заповіт подружжя // Право України. — 2004. — № 4.
4. Шишин В. Деякі новели Цивільного кодексу України // Юстініан. — 2005. — № 2.
5. Інструкція про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України / Міністерство юстиції України. — 2004. — № 283/8882.
6. Єдиний державний реєстр судових рішень України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.reyestr.court.gov.ua.